

УДК 351.82

Ю. О. УЛЬЯНЧЕНКО

**СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ АПК І РОЛЬ
ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У ФОРМУВАННІ
ТА ФУНКЦІОНУВАННІ АГРОПРОМИСЛОВИХ КЛАСТЕРІВ
НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ**

Досліджено структурні особливості АПК і роль державного регулювання у формуванні та функціонуванні агропромислових кластерів на регіональному рівні. Відведено основне місце не розвитку окремих галузей та підприємств, а кластерам як географічному скупченню підприємств та організацій, взаємопов'язаних між собою.

Ключові слова: агропромисловий комплекс, регіональний агропромисловий кластер, аграрна сфера, державне регулювання АПК.

The structural peculiarities of the Agro-Industrial Complex and the role of public administration in formation and functioning of agro-industrial clusters at the regional level are investigated. The clusters as a geographical accumulation of interconnected enterprises and organizations take priority over the development of separate branches.

Key words: agro-industrial complex, regional agro-industrial cluster, agrarian sphere, agro-industrial complex state regulation.

Наслідком реформування національної економіки в 1990-х рр. стало падіння обсягу матеріального виробництва, деіндустріалізація і висока енергоємність продукції, низькі доходи населення і нерозвиненість споживчого сектора. У результаті структура виробництва і розподілу, накопичення і споживання гіпертрофувалася та вкрай необхідною стала подальша реструктуризація економіки.

Особливо негативні трансформації відбулися в агропромисловому комплексі: різко скоротилось поголів'я великої рогатої худоби та свиней, безперервно погіршується родючість земель, значно скоротилися деякі обсяги продукції, спостерігаються великі зміни з позицій розмірів і поєднання різних форм господарювання.

Агропромисловий комплекс є найбільшим народногосподарським комплексом. Він являє собою сукупність галузей народного господарства, пов'язаних з розвитком сільського господарства, обслуговуванням його виробництва і доведенням сільськогосподарської продукції до споживача [1, с. 12]. Соціально-економічний прогрес, національна безпека держави, рівень життя населення, його забезпеченість продуктами харчування, а промисловості сировиною значною мірою визначаються рівнем розвитку АПК.

Проблемам вибору ступеня та механізмів державного регулювання агропромислового комплексу України присвячено роботи О. Амосова, П. Гайдуцького, М. Латиніна, Т. Лозинської, С. Майстра, О. Могильного,

О. Онищенко, П. Саблука, В. Юрчишина та ін. Особливо зростає актуальність досліджень проблем державного регулювання аграрної економіки в період загострення сучасної фінансово-економічної кризи.

Мета статті – розкриття ролі регіонального агропромислового кластера як засобу державного регулювання сталого розвитку АПК.

Сучасне аграрне виробництво перебуває у стані глибокої економічної кризи. Розірвано інтеграційні зв'язки у сфері АПК, зруйновано паритетні відносини між сільським господарством, галузями сільгоспмашинобудування, переробною промисловістю і сферою послуг. Складність економічної кризи не могла не позначитися і на соціальній сфері села.

Багато сучасних проблем породжено гіпертрофованим впливом на АПК посередницьких, постачальницьких, збутових, переробних, страхових компаній та комерційних банків, що ставить в нерівні умови з ними первинне виробництво – сільськогосподарські підприємства. Порушено об'єктивні пропорції в ціноутворенні, перерозподілі та постачанні необхідними ресурсами сільськогосподарського виробництва.

Для АПК характерна значна деформація виробничої структури, яка посилюється надмірними обсягами неякісного імпортного продовольства та по ряду товарів підриває продовольчу безпеку країни. Аграрний сектор економіки збитковий або низькорентабельний, тобто порушена також і відтворювальна структура агропромислового виробництва.

Довгий час в економічній науці і практиці аграрний сектор розглядався ізольовано від суміжних галузей народного господарства, що забезпечували та обслуговували сільське господарство, займалися просуванням і реалізацією продовольчих товарів. Починаючи з 1970-х рр., розуміння цієї проблеми стало змінюватися у зв'язку з обґрунтуванням і функціонуванням системи продовольчого забезпечення в США, агропромислового комплексу – в СРСР.

Справа в тому, що сучасне сільське господарство є галуззю високої технології та може існувати і розвиватися лише як ланка значно ширшого багатогалузевого продовольчого комплексу, який є складовою частиною агропромислового комплексу. Основу сучасних інтенсивних (індустріальних) технологій, що використовуються в сільському господарстві, розробляють галузі несільськогосподарських сфер економіки. Вони постачають необхідні для сільського господарства промислові засоби виробництва і матеріали, вартість яких перевищує половину вартості всієї кінцевої сільськогосподарської продукції.

Головною метою АПК є максимізація ступеня задоволення потреб суспільства в сільськогосподарській продукції та продуктах її переробки, при підвищенні ефективності суспільного виробництва, для чого необхідно виконання таких умов:

- збалансованість і структуризація всіх стадій агропромислового виробництва за основними техніко-економічними параметрами;
- цілеспрямованість різнорідних, але взаємопов'язаних видів діяльності, які і складають у сукупності агропромисловий комплекс.

Формування як понятійного апарату, так і власне АПК пройшло декілька етапів. Спочатку панувала думка, що агропромисловий комплекс включає: власне сільське

господарство; галузі промисловості, які переробляють сільськогосподарську сировину для отримання продовольства, шкіри, текстилю, тютюну; підприємства оптової і роздрібно-продовольчої торгівлі, громадське харчування.

Подальші дослідження показали необхідність розширення кількості як сфер, так і функцій агропромислового комплексу. У зв'язку з цим, на початку 1980-х рр. у СРСР було розроблено першу класифікацію галузевої структури АПК, що включає три сфери. Перша сфера включала тракторне та сільськогосподарське машинобудування, машинобудування для легкої і харчової промисловості; ремонт тракторів і сільськогосподарських машин; виробництво мінеральних добрив і засобів хімічного захисту рослин; мікробіологічну промисловість, матеріально-технічне постачання сільського господарства і переробної промисловості; меліорація, сільське та дорожнє будівництво (внутрішньогосподарські дороги); житлове та культурно-побутове будівництво; підготовку кадрів.

До другої сфери було включено сільське господарство у складі галузей рослинництва і тваринництва.

Відповідно, до третьої сфери входили харчова промисловість, включаючи м'ясо-молочну, борошномельно-круп'яну і комбікормову; частина легкої промисловості; заготовки; спеціалізований транспорт.

Ключовим сектором АПК, у тому числі і в розвинених країнах, незважаючи на відносно невелику питому вагу, є сільське господарство, від розмірів і рівня розвитку якого залежать усі інші сфери АПК, і багато в чому – національна економіка.

Саме сільське господарство є одним з основних мультиплікаторів розвитку суспільного виробництва. Розрахунки по США показують, що один відсоток додаткової аграрної продукції забезпечує приріст продукції галузей промислової інфраструктури на 2,5 %, відповідно, переробних галузей на 1,4 %, транспортних послуг – на 0,33 %, адекватної торгівлі – на 2,7 % [8].

У вітчизняній економічній літературі найбільше часто структура АПК розглядається як сукупність чотирьох сфер [3 – 5, 11], хоча деякі автори виділяють в АПК лише три сфери [7]. У загальному виді їх можна описати так: I сфера – галузі промисловості, які постачають сільському господарству засоби виробництва, а також галузі, які зайняті виробничо-технічним обслуговуванням сільського господарства; II сфера – власне сільське господарство; III сфера – галузі, які забезпечують заготівлю, переробку, зберігання, транспортування, реалізацію продукції; IV сфера – інфраструктура. Схематично їх можна зобразити таким чином (рисунок).

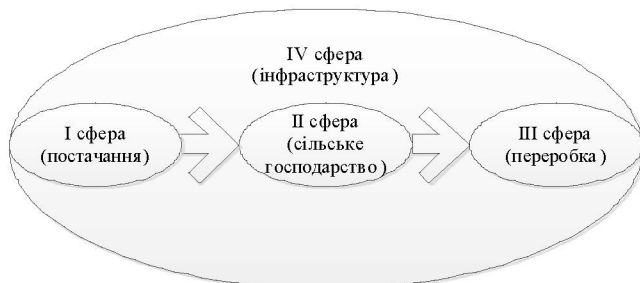

Рисунок. Структура агропромислового комплексу

З урахуванням вищенаведеного, система національного агропромислового комплексу, на думку автора, повинна включати такі структурні елементи:

- сільське господарство, де в рамках базисних галузей рослинництва і тваринництва виробляються різноманітні види сільськогосподарської сировини для переробки (зернові, технічні культури, багато видів тваринницької продукції), кінцева продовольча продукція для споживання у свіжому вигляді (картопля, овочі, плоди, ягоди, виноград, яйця, молоко тощо), а також кормовиробництво для вирощування тваринницької продукції;

- переробну промисловість, у системі харчової, легкої, борошномельно-круп'яної і комбікормової галузей, підприємства якої виробляють харчові продукти, включаючи напої та тютюн, вироби зі шкіри, текстилю та волокна тощо;

- продовольчий ринок у системі відповідної оптової та роздрібної торгівлі, громадського харчування, з урахуванням адекватної зовнішньоекономічної діяльності та міжрегіональної торгівлі, призначенням яких є реалізація сільськогосподарської продукції споживачам, включаючи домашні господарства, різноманітних видів кінцевої продукції АПК;

- забезпечуючу інфраструктуру як систему галузей і підприємств, що виробляють і постачають сільському господарству, переробній промисловості і торгівлі різноманітні товари: техніку, добрива та пестициди, комбікорми, паливно-мастильні матеріали та електроенергію, покупні насіння, племінних тварин, птицю та молодняк для відгодівлі тощо;

- інформаційно-технологічну інфраструктуру, обслуговуючу інфраструктуру як систему підгалузей і підприємств, що здійснюють закупівлі сировини і продовольства, прокат машин та виконання контрактних робіт, ремонт та обслуговування основних фондів, фінансові послуги, послуг з маркетингу, транспортування, логістики, зберігання продукції тощо;

- специфічною підсистемою агропромислового комплексу є споживча кооперація, в якій є, по суті, всі структурні елементи АПК, у тому числі, сільське господарство, закупівля сировини, переробка сільськогосподарської продукції, торгівля і громадське харчування, а також інфраструктура.

Інтегрованим ядром агропромислового комплексу є агропродовольчий комплекс у системі сільського господарства, харчової промисловості та продовольчого ринку, що формується як сукупність продуктивних підкомплексів. Продуктові підкомплекси, як правило, формуються на основі кооперації та інтеграції відповідних структурних елементів сільського господарства (базисної сфери АПК) і харчової промисловості, що здійснює переробку сільськогосподарської сировини з випуском кінцевих продуктів харчування [2, с. 15].

Агропромисловий комплекс можна розглядати в рамках таких поєднань структурних елементів: продовольчий комплекс, споживча кооперація, сільське господарство, переробна промисловість; продовольчий ринок споживча кооперація, ресурсозабезпечуюча та інформаційно-технологічна інфраструктура.

У свою чергу, кожна зі сфер агропромислового комплексу має, на думку автора, складну розгалужену організаційно-виробничу структуру, свої особливості формування та функціонування.

Наприклад, у рамках агропродовольчого комплексу важливе значення має продовольчий ринок, орієнтований як на окремо взятую людину (забезпечення фізіологічних життєвих потреб), так і регіон, державу, соціум у цілому. Стан продовольчого ринку регіону відображає, з одного боку, динаміку сільськогосподарського виробництва, переробної промисловості та роздрібної торгівлі, яка обслуговує їх виробничу та невиробничу інфраструктуру, а з іншого – має важливий міжгалузевої аспект, багато в чому замикаючи на собі багато галузей промисловості, включаючи енергетичну сферу, машинобудування, хімічну тощо.

Однак разом із сировинним наповненням важливим є питання організаційного поєднання окремих галузей і виробництв при формуванні і функціонуванні тих чи інших підкомплексів. Мова в даному випадку йде про технологічні зв'язки, але не по горизонталі, а по вертикалі.

Справа в тому, що саме при вертикальній кооперації та інтеграції (частковому або повному об'єднанні) створюються найкращі умови для економічного і ефективного виробництва кінцевої продукції. При інтеграції суб'єктів господарювання в єдиному технологічному ланцюжку по вертикалі створюються можливості для передачі або продажу сировини та проміжної продукції за собівартістю або розрахунково-нормативним цінами за етапами технологічної переробки. При цьому мінімізуються нарахування та транзакційні витрати, істотно здешевлюється кінцева продукція. Це створює можливість для підвищення конкурентоспроможності, деякого зниження цін, на цій основі завоювання ринку, зростання маси прибутку.

Тому підкомплекс у формі інтегрованих економічних структур можуть і повинні включати підприємства не тільки базової галузі (по горизонталі), але також суміжних галузей з урахуванням технологічних зв'язків. Такі організаційні форми можуть утворюватися на різних рівнях – районному, міжрайонному (зональному), регіональному, міжрегіональному, національному, транснаціональному.

У зв'язку з цим доцільно формування агропромислових та агропромислово-торговельних об'єднань замкнутого циклу, що функціонують з позицій вироблення, переробки та реалізації продукції, що дозволить знизити транзакційні витрати, зробити продукцію більш конкурентоспроможною. Розподіл підсумкового прибутку в таких об'єднаннях необхідно здійснювати з урахуванням реального вкладу структурних бізнес-одиниць у кінцевий результат за всім ланцюжком “виробництво сільськогосподарської продукції – переробка – реалізація”.

До сучасних агропромислових організаційних форм доцільно віднести регіональні формування, господарські агропромислові формування та агроконсорціуми. Регіональні агропромислові формування – це технологічно єдиний виробничо-господарський комплекс з виробництва, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції, що управляється та планується як єдине ціле і функціонує як юридична особа на принципах повної самокупності та самофінансування. До складу цих формувань входять аграрні підприємства, міжгосподарські підприємства, підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, заготівельні організації й підприємства споживчої кооперації, різні агросервісні підприємства та торговельні формування. Головне завдання

регіональних агропромислових формувань полягає в забезпеченні місцевого населення сільськогосподарською продукцією у свіжому і переробленому вигляді, координації зусиль усіх учасників з метою забезпечення збалансованого розвитку агропромислового виробництва, зростання його прибутковості та ефективного вирішення соціальних проблем регіону. Проте в цих формуваннях превалювали адміністративні методи управління і більшість з них виявилися не готовими до швидких змін у ринковому середовищі [9, с. 185].

На сьогодні, на нашу думку, найбільш дієвим інтеграційним об'єднанням в АПК є агропромисловий кластер, який одночасно з підвищенням економічної ефективності за рахунок синергетичного ефекту несе й розвиток сільської інфраструктури та забезпечує соціальний розвиток сільської місцевості. Повністю погоджуємося з М. Кропивко, Д. Мазоренко, І. Белебахом, В. Бакумом, які визначають, що за рахунок кластерних об'єднань в АПК відбувається таке: об'єднання ресурсів сільського господарства та промисловості; взаємодія аграрної й індустріальної технологій в єдиному виробничому циклі; адаптація ринкової інфраструктури до потреб аграрних, промислових і торговельних господарюючих суб'єктів; посилення виробничих зв'язків. При цьому агропромислові підприємства одержують можливість використовувати нові технології, енергетичні засоби, інженерні споруди; долати тимчасовий розрив у фінансуванні витрат між збиранням урожаю і початком періоду його переробки; сприяти поліпшенню якості продукції, яка без додаткових заходів могла б швидко зіпсуватися; обробляти продукцію для закладання на збереження, організовувати повніше завантаження робочої сили в період міжсезонних робіт [6, с. 9].

Аналіз тенденцій розвитку сільського господарства показує, що превалюючий зараз галузевий принцип відображає сутність розвитку підприємств, які можуть існувати відносно самостійно (наприклад, садівництво) або без прив'язки до земельної площі (птахівництво тощо). Інші галузі – виробництво зерна, кормів, тваринництво тощо – технологічно взаємопов'язані до території, для їх розвитку необхідно об'єднання, тобто кооперація та інтеграція виробництва на території. Тому разом з розвитком галузевих аграрних, агропромислових і науково-виробничих формувань поширення мають отримати територіально-галузеві аграрні та агропромислові кластерні формування.

Так, на різних етапах розвитку агропромислового виробництва різною мірою поєднувалися територіальні та галузеві принципи управління. Кожен з них має свої позитивні сторони і недоліки, тому необхідна не абсолютизація одного з них, а розумне органічне поєднання [2, с. 22].

При цьому потрібний глибокий аналіз питання процесів диференціації та інтеграції виробництва за галузями, оскільки розвиток галузі в системі народного господарства здійснюється в часі не однозначно (на основі безперервного розвитку процесу, наприклад, диференціації), а багатопланово – шляхом органічної взаємозв'язку диференціації та інтеграції.

На наш погляд, у процесі подальшого розвитку АПК можливі три шляхи:

– перший – спільне функціонування сільського господарства з раніше відокремлених від нього галузей як зі збереженням самостійності, так і на основі

істотного вдосконалення економічних взаємин і включення їх в єдиний агропромисловий комплекс;

– другий – своєрідне повернення на новому, якісно вищому рівні раніше відірваних галузей в “материнську”;

– третій – формування кластерних структур на основі кооперації раніше розрізнених, іноді суперечливих або віддалених (за виробничим профілем) підприємств та організацій. В останні роки третій шлях є превалюючим у розвитку багатьох галузей і сфер, у тому числі в АПК.

Сьогодні основними завданнями державного регулювання АПК є забезпечення балансу інтересів учасників відтворювального процесу, послаблення негативної і підсилення позитивної сторони організаційних форм господарювання. При цьому абсолютно неприпустима заборона окремих форм організації господарства. Як доводять вітчизняний і зарубіжний досвіди, кожна форма може знайти своє місце на ринку. Адже вибір тієї чи іншої форми – не випадковий. Це результат спільного впливу різних факторів: природних, соціальних, економічних.

Таким чином, необхідно на основі ретельного аналізу, проведеного згідно з територіальним та галузевим розрізом АПК, виробити диференційовані підходи до розвитку організаційних форм господарювання в агропромисловому комплексі того чи іншого регіону. Взаємодіючи і доповнюючи один одного, різні аграрні формування, кожне з яких має власну оргструктуру і систему показників (відображають розміри виробництва, його інтенсивність, використання основних фондів тощо), визначають параметри всього АПК як цілісної системи. Зазначена взаємодія між агроформуваннями впливає також на оптимізацію руху потоків, ресурсів і товарів усередині комплексу, отже, посилює ефективність ринкових механізмів у відтворювальному процесі.

Як показують дослідження, ринок, який знаходиться у стадії становлення, і володіє значним потенціалом зростання, надає широкі можливості для ефективного розвитку будь-яких підприємств (з різними конкурентними характеристиками). У міру переходу до розквіту, зрілості цей потенціал значно скорочується, зменшується кількість можливостей, що надаються зовнішнім середовищем. Українські сільськогосподарські ринки знаходяться у стані переходу від стадії зародження до стадії зростання. Тому, враховуючи об’єктивні закономірності розвитку ринку, саме зараз необхідно всім суб’єктам, які є у структурі АПК, з урахуванням внутрішніх резервів, особливостей території і галузей, в яких вони функціонують, вибрати такий варіант стратегічного розвитку, який би дозволив усунути слабкі сторони організації і посилити її конкурентну позицію.

Державна агропромислова політика повинна сприяти тому, щоб цей вибір припав на ті варіанти, які орієнтовані на забезпечення ефективності і сталого розвитку всього АПК, і при цьому не забуваючи про соціальну сферу в сільській місцевості. Ця мета може бути досягнута, як показує практика, шляхом об’єднання зусиль і коштів сільськогосподарських, переробних підприємств і торгівлі на кластерних принципах. Саме тому державні регулятивні механізми повинні бути спрямовані на поглиблення інтеграційних процесів у сільському господарстві з удосконаленням відповідного механізму господарювання.

Стратегічний підхід в управлінні аграрної сферою країни набуває, таким чином, багатоаспектного характеру:

– по-перше, стратегія розглядає процес розвитку з точки зору бажаних для господарюючих суб'єктів напрямків руху (інтеграція, кооперація, кластеризація), враховуючи, що кожна форма господарювання є частиною цілісної системи АПК;

– по-друге, формується необхідність розгляду аграрного сектора як частини єдиної економічної системи країни і в підсумку – світового господарства. У зв'язку з цим актуалізуються три взаємопов'язані проблеми: забезпечення продовольчої безпеки країни; підвищення конкурентоспроможності вітчизняного агропромислового комплексу на світових аграрних ринках; соціально-економічний розвиток сільської місцевості.

Слід зазначити, що проблема конкурентоспроможності тісно пов'язана з формами організації господарювання в АПК, оскільки конкурентоспроможність характеризується не тільки продуктивністю і економічною ефективністю, але залежить і від безлічі інших чинників, у тому числі від досконалості форм і методів організації та управління виробництвом.

Очевидно, що в реальності всі питання, пов'язані із забезпеченням конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України, в змозі вирішити лише інтегровані структури, що ефективно розвиваються. Таким чином, стратегічний розвиток агропромислового комплексу України, пов'язаний із забезпеченням продовольчої безпеки, підвищенням ефективності та конкурентоспроможності аграрного сектора національної економіки, соціальним розвитком, можливий лише на основі формування нової моделі соціально-економічних взаємовідносин між господарюючими суб'єктами, механізм якої базується на об'єктивних і закономірних процесах концентрації, кооперації, інтеграції та кластеризації агропромислового виробництва.

Скільки має бути в раціонально організованому агропромисловому кластері основних і додаткових галузей, яким має бути їх співвідношення – залежить від дії багатьох факторів. З урахуванням виробничого напрямку і конкретних умов господарювання, той чи інший раціонально організований агропромисловий кластер може мати одну, дві, три, чотири, п'ять і більше галузей.

В агропромислових кластерах формується складна комбінація конкуренції і кооперації. На регіональному ринку сільськогосподарські кластери присутні як єдині агенти мережі і конкуренції, що дозволяє їм виступати на рівних і протистояти згубним тенденціям глобальної конкуренції.

Перевага кластерів полягає в нововведеннях і зростанні продуктивності праці в сільськогосподарському виробництві в середньостроковій і довгостроковій перспективі порівняно з ізольованими за місцем розташування сільгоспвиробниками. Вхідні в агропромисловий кластер сільськогосподарські підприємства отримують вигоду від концентрації первинних сільгоспвиробників (включаючи особисті, підсобні, селянські та фермерські господарства), а також знають потреби покупців і мають тісні взаємини з переробними та торгівельними підприємствами [10, с. 40].

Важливими для формування конкурентних переваг сільськогосподарських підприємств, що входять в агропромисловий кластер, є гнучкість і здатність до швидкого реагування на зміни в ринковій сфері. При створенні агропромислових кластерів необхідно враховувати сформовані господарські зв'язки між сільгоспвиробниками та суміжниками, ретельно провести підготовчу роботу. Для регіонального стратегічного управління як соціально-економічної системи необхідно враховувати соціальну, екологічну та економічну складові, визначальною з яких є остання. Вона складається з результатів діяльності комплексу регіональних виробничих систем окремих підприємств, що здійснюють виробничу та господарську діяльність, а також механізму управління регіональними ресурсами відповідно до заданих цілей. При цьому тільки засобами стратегічного управління, що пропонує послідовність дій по використанню ресурсів конкретного регіону, що спрямовуються на досягнення поставлених цілей, найбільш бажаних для кожного регіону, можна забезпечити стабілізацію і сталий соціально-економічний розвиток регіону.

Література:

1. Аграрная экономика : [ученик] – 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. М. Н. Мальша. – Спб. : Лань, 2002. – 688 с.
2. Бабков Г. А. Сущность и структурные элементы АПК / Г. А. Бабков // Управление экономическими системами. – 2011. – № 9 (33). – С. 13–44.
3. Березівський П. С. Організація виробництва в аграрних формуваннях : навч. посіб. / П. С. Березівський, Н. І. Михалюк ; [за ред. П. С. Березівського]. – Львів : Українські технології, 2001. – 514 с.
4. Дорогунцов С. І. Розміщення продуктивних сил України : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / С. І. Дорогунцов, Ю. І. Пітюренко, Я. Б. Олійник та ін. – К. : КНЕУ, 2000. – 364 с.
5. Дусановський С. Л. Економічні основи розвитку АПК в ринкових умовах / С. Л. Дусановський, Є. М. Білан. – Тернопіль : Збруч, 2003. – 182 с.
6. Кропивко М. Ф. Особливості формування регіональних агропромислових кластерів / [М. Ф. Кропивко, Д. І. Мазоренко, І. О. Белебаха, В. В. Бакум] // Економіка АПК. – 2008. – № 10. – С. 7–16.
7. Мочерний С. В. Основи економічних знань : [підручник] / С. В. Мочерний. – вид. 2-е, уточ. – К. : Академія. – 2002. – 312 с.
8. Оверчук Л. Продовольственная система США / Л. Оверчук // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2001. – № 5.
9. Рудич А. І. Інтеграційні процеси в АПК: проблеми та перспективи розвитку / А. І. Рудич, О. В. Єгорова // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. – 2011. – Вип. 3. – Т. 1. – С. 183–188. – (Серія : Економічні науки).
10. Самаруха В. И. Проблемы развития кластеров в сельскохозяйственном производстве / В. И. Самаруха // Известия ИГЭА. 2007. – № 1. – С. 37–40.
11. Хорунжий М. Й. Організація агропромислового комплексу : [підручник] / М. Й. Хорунжий. – К. : КНЕУ, 2001. – 382 с.

Надійшла до редколегії 18.01.2012 р.